

УДК 94-057.86(477.64)«19»

ОСОБЛИВОСТІ КАДРОВОГО СКЛАДУ ТА УМОВ ЖИТТЯ ВЧИТЕЛІВ ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ В ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД

Гузенков С.Г., Сирцова О.М.

Комунальний заклад «Запорізький обласний інститут післядипломної педагогічної освіти»
Запорізької обласної ради

Стаття присвячена реконструкції умов життя та праці вчителів у повоєнну добу. Показано, що у аналізований період система освіти відчувала брак підготовлених кадрів. Наслідком цього став прийом на роботу до школи людей без відповідної підготовки іноді, із низькими моральними якостями. Функції вчителя становили не тільки викладання, а й працю на відбудові шкіл, на полях, агітацію серед населення. Це призвело до надмірного навантаження та спротиву частини вчителів.

Ключові слова: вчитель, перевірка на лояльність, кадровий голод, агітація, суспільно-корисна праця, недільники.

Постановка проблеми та аналіз останніх досліджень. Незважаючи на значну кількість дисертацій, монографій, статей у збірниках і журналах, виданих в Україні, чимало питань, важливих для розуміння суті минулих подій і створення наукової картини повоєнного періоду лишаються недослідженими, або ґрунтуються на старому фундаменті радянської методології. Зокрема, більшість праць, які стосуються минулого освіти, присвячені відбудові інфраструктури (Патріляк І., Першина Т. тощо) та державній політиці (Герегова С., Р. Крайнік, Сворац С. тощо) [17; 21; 23; 24; 25]. Доля людини, умови життя та праці вчителів усе ще чекають на глибокі дослідження.

Мета даної публікації – реконструкція умов життя та праці вчителів Запорізького краю поза школою у повоєнний період.

Виклад основного матеріалу дослідження. Джерелами для реконструкції стали фонди обласного відділу освіти та обласного комітету Комуністичної партії України Державного архіву Запорізької області (далі – ДАЗО). Звичайно, без залучення джерел індивідуального походження вони не розкриють тему в усій повноті, але дають змогу окреслити можливі напрями роботи з відновлення повсякденного життя освітян краю. Окремі аспекти теми були представлені авторами на міжнародних [19, с. 15-19] та всеукраїнських конференціях [18, с. 197-199], а також у спеціальних виданнях [20, с. 13-24].

Нижньою хронологічною межею обрано 1943 р. – час звільнення Запорізької області від окупації, а верхньою – середина 50-х років ХХ ст., тобто початок хрущовської «відлиги», – періоду, який започаткував новий етап реформ у розвитку освіти, значним чином змінивши умови діяльності та життя педагогічних кадрів.

Для кращого розуміння окресленої теми варто проаналізувати зміни, які відбулися у кадровому складі вчителів краю. Однією із головних проблем системи освіти повоєнного періоду стала нестача кадрів, викликана як об'єктивними причинами, так і політикою радянської влади. Напрямами останньої стали як направлення частини кваліфікованих кадрів на роботу в Західну Україну, так і перевірки на лояльність тих, хто залишився.

Про кількість вчителів, відправлених на роботу у західний регіон свідчить, зокрема, доповідна

записка відділу шкіл обкому за 1944 р. Відповідно до тексту документу, лише наприкінці серпня 1944 р. до Західних областей було направлено 250 вчителів при тому, що в Запорізькій області не вистачало 370 педагогів [10, арк. 5-8].

Значна кількість вчителів краю пережила окупацію, що стало приводом для сумніву у лояльності із боку радянської влади. Тому, незважаючи на кадровий голод, органи радянської влади проводили «перевірку» кадрів, яка, в окремих випадках, закінчувалася забороною займатися професією. Так, наприклад, у довідках та інформаціях Запорізького сільського [8, арк. 11-13] та Осипенківського райкомів партії 1943 р. зустрічаються дані про механізм та кількість звернених вчителів [8, арк. 22-23].

Кадровий голод долався у декілька способів. По-перше, за рахунок залучення до роботи людей без спеціальної освіти. Так, за даними обкому у 1944/45 н.р. в області працювало 2032 вчителі без спеціальної педагогічної освіти [10, арк. 8-20]. По-друге, через прискорення підготовки нових кадрів. Відновлені вчительські інститути та спеціальні курси також відчували нестачу кадрів, а тому частина предметів викладалася шляхом організації разових оглядових лекцій [10, арк. 21-27]. Нарешті, до роботи у школах залучалися люди із педагогічною освітою із інших галузей господарства [10, арк. 1-2 зв.].

Описані вище процеси призвели до того, що в системі освіти області працювали люди недостатньо підготовлені та із низькими моральними якостями. Ситуацію ілюструє, зокрема, «Довідка про стан роботи з підвищення ідейно-політичного рівня та ділової кваліфікації вчителів» області (1945 р.). В ній наведено результати перевірки вчителів російської та української мови Пологівського району. Їм було запропоновано написати диктант, складений за вимогами для учнів 4-6 класів. Із 176 осіб з української мови на «5» написало – 35, на «4» – 42, на «3» – 57, на «2» – 29, на «1» – 17. З російської мови із 176 осіб «5» отримали – 33, «4» – 54, «3» – 44, «2» – 32, «1» – 13. Помилки при перевірці допустили й члени комісії [6, арк. 56]. В обласному центрі у 1946 р. перевіркою шкіл міста було встановлено, що директори і завучі шкіл № 24, № 31, № 38 не знають скільки у них у школах другорічників і яка з ними ведеться робота. Викладачі Конституції ряду шкіл не знали фак-

тичного матеріалу, будували уроки методично неграмотно [5, арк. 3-6].

Протягом першого повоєнного десятиліття у документах партійних органів та органів управління освітою регулярно стають згадки про викорінення «морального розкладу» в системі освіти області. Тільки протягом 1949 р. три завідувача райвно та два директори шкіл були звільнені за пияцтво, морально-побутовий розклад та розкрадання державних коштів, один директор школи – «за використання антипедагогічних методів впливу» [6, арк. 53].

Показовою є «Довідка про підбір, розстановку та виховання керівних кадрів за 1950 р.» сектору шкіл і вузів обкому. В ній, зокрема, йдеться про те, що протягом 1949 р. облно на різні керівні посади в школах призначало Бараненка. Останній, працюючи завучем Верхньохортицької середньої школи, скомпрометував себе пияцтвом та багатожеством. До цього у 1946 р. облно призначало його на посаду завуча однієї з шкіл Запоріжжя, однак він за призначенням не з'явився, а «дезертирував» у Дніпропетровську область. Звіт був направлений працювати у школу № 84 станції Запоріжжя-2. Там систематично пиячив, залишив другу дружину із дитиною від першої і співмешкав із технічним секретарем школи. Про бійку між нею та дружиною стало відомо учням та батькам. Після скарг до обкому КП (б)У та дорожнього відділу шкіл Бараненко був переведений у школу на станції Нікополь, де продовжував пиячити. В листопаді 1949 р. він з'явився у Запоріжжі і був призначений облно у Кам'янсько-Дніпровський район, а згодом, завучем у Верхньохортицький район [11, арк. 18].

Охарактеризувавши контингент, слід звернути увагу на умови його життя та праці. Повоєнна розруха спричинила нестачу приміщень та напружений графік роботи шкіл. Характерним тут є приклад запорізької школи № 38. У 1945 р. вона знаходилась в приміщенні, де мешкали люди і розміщувався народний суд. Через нестачу приміщень заклад працював у три зміни, а в четверту – як школа робітничої молоді [5, арк. 5].

Відновлення шкільних приміщень вимагало затрат сил і часу. Від 1945 р. партійні органи області включаються у всеукраїнську кампанію по розповсюдженню «досвіду житомирців». Суть його полягала в організації так званих «воскресників» – залучення вчителів та місцевих жителів до відбудови шкіл по неділях [4, арк. 57]. Звіти про проведення заходу були частиною звітної документації відділу шкіл обкому КП (б)У до 1948 р.

Слід зазначити, що педагогічні кадри, у порівнянні із іншими професійними групами, знаходились на особливому становищі. Питання забезпечення їх житлом, продуктами харчування та необхідними товарами були на контролі обласного партійного керівництва, ставали невід'ємною частиною звітів про роботу шкіл та підготовку до нового навчального року аж до початку 1950-х років.

Так, із 1944 р. для забезпечення продуктами харчування вчителям міських та сільських шкіл надавалися городи, при школах організувалися підсобні господарства [7, арк. 19]. У 1946 р. Запорізький обком партії звітував: «Все учителя города и села имеют индивидуальные огороды,

каждому из них для этой цели выделены, не далее как за 2–3 километра от школы, земельные участки (от 0,06 до 0,15 га в городах и от 0,15 га и больше в селах)». Окрім того, школам області для присадибних ділянок було виділено 1383 га. Окреме підсобне господарство мав запорізький відділ народної освіти (18 га). У господарстві були 7 коней, дві корови, свиноматка та два бички [13, арк. 27-32]. Система пришкільних ділянок настільки прижилася, що у 1949 р. освітні заклади області брали участь у Всесоюзній сільськогосподарській виставці, а обласний відділ народної освіти доручив Інституту удосконалення кваліфікації вчителів підготувати методичні рекомендації для роботи на «шкільних півгектарах» для отримання високого врожаю [15, арк. 44-46].

Для кращого забезпечення вчителів продуктами харчування в Запоріжжі були організовані спеціальні магазини для вчителів [14, арк. 130]. Для порівняння, у інформації Орхівського райкому партії того ж року серед проблем значилася: «...на получение хлеба учителей прикрепили к разным магазинам и иногда учителям приходится выстаивать в длинной очереди и этим самым теряют время, которое необходимо для подготовки к урокам, что отражается на качестве их работы» [14, арк. 17].

Недоліки у забезпеченні були предметом особливих нарікань із боку партійного керівництва. Так, наприклад, у 1945 р. серед недопрацювань окремих районів було видання замість хліба зерна, або борошна із заниженням норм [10, арк. 9], а у 1946 р. – відпуск за картками замість м'яса та жирів [14, арк. 130].

Окрім забезпечення продуктами харчування спеціально для вчителів було організовано ремонт взуття та одяжі через майстерні місцевої промисловості [10, арк. 19], а також налагоджено забезпечення окремими промисловими товарами та паливом. У Гуляйпільському районі, наприклад, із 1947 р. за ініціативи райкому партії регулярними стали «массовые воскресники» із ремонту шкіл, квартир для вчителів та заводу палива [14, арк. 36-37].

Звичайно таке «привілейоване» становище мало свою ціну, якою стала «суспільно-корисна праця» поза межами школи. Одним із напрямів такої праці була робота на полях та організація заходів зі збирання вторинної сировини та коштів. Так, у 1945 р. відділ шкіл обкому звітував, що протягом першого півріччя: «учащиеся школ области выработали 892672 трудов дня, учителями и учениками собрано (платные концерты, постановки, личные взносы и т.д., в фонд помощи детям сиротам и детям инвалидов Отечественной войны – 320846 рублей деньгами), собрано 186965 т металлолома» [4, арк. 59].

Більш суттєвим напрямом «суспільно-корисної праці» освітян стала агітаційно-пропагандистська робота. Повернувшись, радянська влада мала відновити контроль у регіоні та подолати наслідки кризи лояльності початкового періоду війни [22, арк. 464-478]. Важлива роль у цій роботі відводилася інтелігенції загалом і вчителям зокрема. Цій меті були підпорядковані і згадувані вище перевірки на лояльність перед допущенням до роботи, і організація ідеологічної освіти інтелігенції.

Уже 1944 р. для обговорення питань ідеологічної роботи була скликана обласна нарада. Із її матеріалів видно, що основними формами ідеологічної підготовки стали семінари, лекції та самостійна робота із вивчення творів Сталіна. Представники окремих районів звітували про ініціативу зі збільшення, виділених об'єднань, годин. Наприклад, завідувач відділом пропаганди та агітації Осипенківського міськкому КП (б)У Гриженко доповідав, що комітет збільшив час, відведений на вивчення творів Сталіна, із 10 до 32 годин [9, арк. 1 зв.].

Із 1945 р. в області розповсюджено практику організації так званих Вечірніх інститутів марксизму-ленінізму. У фондах обласного архіву зберігся звіт Мелітопольського міськкому КП (б)У із якого видно, що місцевий університет відвідували 15 лікарів, 57 вчителів, 9 інженерів [3, арк. 124]. Тобто переважну більшість тих, хто навчався складали вчителі.

Ідеологічна підготовка мала дати владі грамотних агітаторів для роботи із населенням. Можна припустити, що за задумом можновладців агітатором мав бути кожний вчитель. Про це свідчить інформація відділу шкіл обкому КП (б)У за 1945 р. де серед недоліків названі наступні: «...в ряду районів не повністю учителя охоплені агітаційно-масовою роботою. Так, в В. Хортицькому районі із 273 учителів агітаторами працюють 238 человек, в В. Васильевському районі із 263 учителів агітаторами працює 156 человек и т.д.» Загалом же за даними відділу шкіл 4645 вчителів області працювали на виборах. Окрім того, разом із учнями вони провели 28840 бесід і лекцій на виборчих дільницях, виготовили 3840 стінних газет та 1481 стендів [4, арк. 60-61].

Ще одним напрямом агітаційної роботи вчителів були виступи перед робітниками та колгоспниками. За даними відділу шкіл обкому у 1946 р. у період посівної та літніх жнив агітаторами працювали 4308 вчителів області. Їх завданням було «популяризувати закон про четвертий п'ятирічний план, мобілізувати широкі маси трудящих на успішне виконання робіт» [13, арк. 79].

Разом із тим, не всім учителям подобалося виконання подібної «суспільно-корисної праці», що знаходило свій вияв як у формальному підході до роботи, так і відкритого висловлення незадоволення. Уже 1945 р. керівництво ряду райкомів констатувало, що окремі вчителі, хоча й вважаються агітаторами, однак жодної роботи не ведуть [2, арк. 23]. Більше того, окремі вчителі публічно відмовлялися проводити подібну роботу.

Причини «прохолодного ставлення» вчителів до агітаційної роботи демонструють ряд прикладів. Так, у Кам'янко-Дніпровському районі вчителька Доценко відмовилась проводити бесіди та читки для колгоспників, заявивши, що це принизлива для вчителя праця [1, арк. 69]. У Ново-Миколаївському районі у травні 1945 р. учителька місцевої школи З. Маштак розповідала вчителям: «сьогодня моя мати прийшла с работы и рассказывала, что к нам в поле из вашей школы приходила культбригада, колхозники говорят,

чтобы лучше она не приходила, ибо колхозники озлоблены, у них нет хлеба, лучше бы дали хлеба, чем песнями кормить» [1, арк. 125].

Разом із тим, увесь аналізований період «підвищення ідейно-політичного рівня» та «агітаційно-масова робота» були невід'ємними складовими повсякденного життя вчителя. У 1948 р. відділ агітації обкому звітував, що свій ідейно-політичний рівень підвищують 7820 вчителів області. При цьому форми роботи уже називалися різні: вечірні університети марксизму-ленінізму, політшколи, гуртки та самостійна робота. Остання передбачала регулярну звітність та відвідування спеціальних лекцій [12, арк. 41-42].

Додаткове «навантаження» викликало незадоволення не тільки з боку вчителів, а й керівних кадрів освіти. У грудні 1950 р. у виступі на нараді із питань поліпшення якості управління школою директор Інституту підвищення кваліфікації вчителів Коломієць О. констатував, що вчителі перевантажуються позаурочною роботою, що не дає змогу як слід продумати систему своєї роботи і якісно підготуватися до уроку. Він підкреслював: «...в багатьох школах встановлений такий розпорядок роботи, що 4-5, а то і всі 6 днів на тиждень вчитель змушений сидіти після уроків на різних нарадах, засіданнях, зборах, лекціях тощо... Безліч нарад та засідань не дає змоги як слід перевірити домашні роботи учнів і як слід підготуватися до наступного уроку...» [16, арк. 41-42].

Висновки. Підсумовуючи сказане вище, слід зазначити, що у повоєнний період кадровий склад учителів змінився внаслідок військових втрат та направлення на роботу в інші регіони. Окрім того, частина із тих, хто перебував в окупації не пройшла перевірку на лояльність. На зміну тим, хто вибув прийшли люди без спеціальної підготовки, а також ті, хто отримав освіту за прискореною програмою. Наслідком цього був низький рівень грамотності та моральних якостей частини вчителів.

Одночасно, як професійна спільнота, вчителі користувалися увагою із боку влади, що полягала у налагодженні спеціального забезпечення житлом, товарами та послугами. Разом із тим, особлива увага не означала легкого життя. Окрім викладання вчителі змушені були приймати участь у відбудові шкіл у власні вихідні, а також разом із учнями працювати на полях як робоча сила та агітатори.

Радянська влада відводила інтелігенції роль популяризатора своїх ідей і одночасно роль буфера між собою і робітниками. Тому з боку влади вчителі відчували примус до ідеологічної роботи, а з боку населення на них було спрямовано незадоволення труднощами повоєнного часу. Останнє, окрім іншого, було приводом до латентного спротиву та відкритого незадоволення із боку окремих вчителів, що було зафіксовано документально. Вже на початок 1950-х років навіть із боку керівництва освіти була констатована надлишковість «ідеологічного навантаження» на вчителя, що однак не призвело до його повної ліквідації.

Список літератури:

1. ДАЗО. – Ф. П. 102. – Оп. 1. – Спр. 1172.
2. ДАЗО. – Ф. П.102. – Оп. 1. – Спр. 1183.
3. ДАЗО. – Ф. П.102. – Оп. 1. – Спр. 1185.
4. ДАЗО. – Ф. П.102. – Оп. 1. – Спр. 1191.
5. ДАЗО. – Ф. П.102. – Оп. 1. – Спр. 1192.
6. ДАЗО. – Ф. П.102. – Оп. 1. – Спр. 1817.
7. ДАЗО. – Ф. П.102. – Оп. 1. – Спр. 205.
8. ДАЗО. – Ф. П.102. – Оп. 1. – Спр. 617.
9. ДАЗО. – Ф. П.102. – Оп. 1. – Спр. 869.
10. ДАЗО. – Ф. П.102. – Оп. 1. – Спр. 905.
11. ДАЗО. – Ф. П.102. – Оп. 1. – Спр. 906.
12. ДАЗО. – Ф. П.102. – Оп. 2. – Спр. 1102.
13. ДАЗО. – Ф. П.102. – Оп. 2. – Спр. 289.
14. ДАЗО. – Ф. П.102. – Оп. 2. – Спр. 290.
15. ДАЗО. – Ф. Р-2505. – Оп. 1. – Спр. 20.
16. ДАЗО. – Ф. Р-2505. – Оп. 2. – Спр. 2.
17. Герегова С. В. Освіта в західноукраїнському регіоні (друга половина 40-х – перша половина 50-х років ХХ ст.) / С. В. Герегова: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці, 2004. – 12 с.
18. Гузенков С. Г. До питання про умови життя та праці вчителів у повоєнний період (на матеріалах Запорізької області) / С. Г. Гузенков // Матеріали ІІ Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю: «Історико-філософські читання молодих учених» (25 квітня 2013 р.). – Суми: СумДПУ ім. А. С. Макаренка. – 2013. – С. 197-199.
19. Гузенков С. Г. До питання про рівень підготовки педагогічних кадрів у повоєнний період (на матеріалах Запорізької області) / С. Г. Гузенков // «Пріоритетні напрямки розвитку суспільних наук у ХХІ столітті»: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Херсон, 21–22 лютого 2014. – Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2014. – С. 15-19.
20. Гузенков С. Г. Історія становлення та розвитку інституту в освітньому просторі Запорізького краю: культурно-історична спадщина / С. Г. Гузенков // Комунальний заклад «Запорізький інститут післядипломної педагогічної освіти» Запорізької обласної ради. Історія становлення та розвитку: колективна монографія за ред. В. В. Пашкова, А. І. Павленка, В. Я. Ястребової. – Запоріжжя: Акцент Інвест-трейд, 2014. – С. 13-24.
21. Крайнік Р. Сучасна вітчизняна історіографія радянської ідеологізації навчального процесу в закладах освіти України у перше повоєнне десятиріччя / Р. Крайнік // Український історичний збірник – 2011. – Вип. 14. – С. 238-243.
22. Патриляк І. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / І. Патриляк, М. Боровик. – Ніжин: ПП Лисенко М. М., 2010. – 590 с.
23. Першина Т. Реалії воєнної повсякденності в Україні 1943-1945 рр. (деякі аспекти проблеми) / Т. Першина // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / Відп. ред. О. Є. Лисенко. НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – Вип. 13. – С. 202-215.
24. Повоєнна відбудова // Запорізька область: Ілюстрована енциклопедія. – Запоріжжя, 2004. – Т. 1. – С. 208-214.
25. Сворац С. Д. Освіта на західноукраїнських землях у повоєнний період / С. Д. Сворац // Український історичний журнал – 1997. – № 2. – С. 28-41.

Гузенков С.Г., Сырцова О.Н.

Комунальное учреждение

«Запорожский областной институт последипломного педагогического образования»

Запорожского областного совета

ОСОБЕННОСТИ КАДРОВОГО СОСТАВА И УСЛОВИЙ ЖИЗНИ УЧИТЕЛЕЙ ЗАПОРОЖСКОЙ ОБЛАСТИ В ПОСЛЕВОЕННЫЙ ПЕРИОД

Аннотация

Статья посвящена реконструкции условий жизни и работы учителей в послевоенные годы. Показано, что в анализируемый период система образования испытывала нехватку подготовленных кадров. Следствием этого был прием на работу в школу людей без соответствующей подготовки и с сомнительными моральными качествами. Функции учителя включали в себя не только преподавание, но и работу по восстановлению школ, на полях, агитации среди населения. Результатом чего становились чрезмерная нагрузка и сопротивление части учителей.

Ключевые слова: учитель, проверка на лояльность, кадровый голод, агитация, общественно-полезный труд, воскресники.

Guzenkov S.H., Syrtsova O.M.

Zaporizhzhya Regional Institute of the Post-graduate Pedagogical Education

PECULIARITIES OF THE STAFF AND LIVING CONDITIONS OF THE TEACHERS OF THE ZAPORIZHZHYA REGION IN THE POSTWAR PERIOD

Summary

The article is devoted to the reconstruction of teacher's living and working conditions in the postwar years. It is shown that during the analyzed period (in the period under review) the education system was experiencing a shortage of skilled personnel. The result was the hiring of the unskilled people and the people with doubtful moral character. Teacher's functions included not only teaching but also work for rebuilding of the schools, field work, agitation. As a result overload and opposition of the part of teachers had taken place.

Keywords: teacher, institutional loyalty exam, shortage of skilled personnel, agitation, socially useful work, voluntary unpaid work on Sunday.